

Merlijn Schoonenboom

*Een kleine geschiedenis van de
grootste Duitse worsteling*

*De zoektocht naar identiteit in het
machtigste land van Europa*

Amsterdam · Antwerpen
Em. Querido's Uitgeverij BV

2019

De auteur ontving voor dit boek subsidie van het Fonds
Bijzondere Journalistieke Projecten (FBJP) en het Mondriaan Fonds.

FONDS ^{Bijzondere}
JOURNALISTIEKE PROJECTEN

M

mondriaan
fonds

Copyright © 2019 Merlijn Schoonenboom
Voor overname kunt u zich wenden tot Em. Querido's Uitgeverij BV,
Weteringschans 259, 1017 XJ Amsterdam.

Omslag Mijke Wondergem
Omslagbeeld akg-images
Foto auteur Verena Eidel

ISBN 978 90 214 1676 2 / NUR 320
www.querido.nl

Inhoud

PROLOG. De ceremonie 7

DEEL I – Eindelijk de goede Duitser

- 1 Het applaus voor de vreemdeling 19
- 2 Het superieure Duitse wezen 37
- 3 De afrekening met de geschiedenis 61
- 4 De terugkeer van de natie 83
- 5 De knipoog van de kosmopoliet 109
- 6 De verzoening met de geschiedenis 135

DEEL II – Het conflict der culturen

- 7 De schaduwzijde van het verlichte Duitsland 157
- 8 Kunstbloed voor de Gutmensch 180
- 9 De ideologische loopgravenoorlog 207

DEEL III – Opnieuw op zoek

- 10 De twijfel van de goede Duitser 243
- 11 De dynamische traditie 273

EPILOG. De verjaardag 293

Dankwoord 303

Verantwoording 304

Register 314

PROLOOG

De ceremonie

DE WEDEROPBOUW

‘Moge deze plek uitnodigend zijn voor alle mensen van alle nationaliteiten en culturen,’ zegt de dominee. Hij slaat een kruis boven een enorme steen die voor hem is opgesteld en zegt: ‘In de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest, amen.’

Op de klapstoeltjes voor hem zitten ongeveer tweehonderd politici en hoge ambtenaren. Ze hebben zonnebrillen op tegen de felle zon, ze zweten in hun grijze en blauwe pakken. Sommigen herhalen zacht: ‘Amen.’ Een priester die achter de dominee het podium op is gekomen, steekt een kwast in een meegebracht zilverkleurig emmertje. Hij sprenkelt wijwater over de grote steen.

Het is 12 juni 2013, en even lijkt er harmonie in het midden van de Duitse hoofdstad te heersen. Vandaag begint officieel de wederopbouw van het Berlijnse stadsslot, dat meer dan vijfhonderd jaar lang op deze plaats heeft gestaan, het machtscentrum van de koningen van Pruisen en tussen 1871 en 1918 van de keizer van Duitsland.

Barok en monumentaal moet het worden, met goudglimmende kronen boven de ramen, adelaars van zandsteen op de gevel en een grote triomfboog als ingangspoort aan de westzijde. Helemaal boven op de koepel, 74 meter boven de grond, komt een christelijk kruis, bedekt met bladgoud.

Persfotografen rennen naar voren als bondspresident Joachim Gauck het podium betreedt. De 73-jarige Gauck is een van de weinigen vandaag die het allemaal hebben meegemaakt. Twee regimewisselingen zijn er in zijn leven op deze plek voorbijgekomen, van nazisme naar communisme, en van de DDR naar de nieuwe Bondsrepubliek. De breuken zijn in het gebied rondom het paleis nog steeds zichtbaar, al is het maar door de wirwar aan grauwe Plattenbau en moderne flatgebouwen die na 1945 in Oost en West de gaten van de kapotte stad hebben opgevuld.

Twee verschillende paleizen hebben in deze periode op deze locatie gestaan. Eerst stond er het oude historische stadslot, dat in 1950 door de nieuwe socialistische DDR-leiding is opgeblazen als afrekening met het monarchistische regime van vroeger. Vanaf 1973 kwam er het Palast der Republik, bedoeld ter glorie van de socialistische staat. Dit, het derde, wordt een reconstructie van het eerste – voor 600 miljoen euro het ‘grootste culturele project van Duitsland’, zoals men ook vandaag graag weer trots vermeldt.

Het staatshoofd poseert breed lachend voor de grote beige-grijze steen. In deze ‘Grundstein’ zijn een paar resten van historische stenen uit 1443 opgenomen, het bouwjaar van het oorspronkelijke slot; de rest is nieuw. Gauck pakt zijn hamertje, en slaat drie keer op de grondsteen. Bij iedere slag spreekt hij een wens voor de toekomst van deze plek uit. Zijn eerste lijkt op die van de dominee: ‘Moge op deze plek de dialoog der culturen bloeien.’

EEN VERGETEN MUURTJE

Ik geef toe: toen ik voor het eerst over de wederopbouw van het Berlijnse stadslot hoorde, moest ik er vooral wat om lachen.

Megalomaan leek het me, absurd ook, zo ver als het van de stemming in de stad af leek te staan.

Ik kwam zelf in 2009 in Berlijn wonen. Als correspondent kwam ik hier om voor de Nederlandse lezer te berichten over wat er in het relatief onbekende land naast hen allemaal gebeurde. Politieke en economische schandalen kwamen en gingen, en ik fietste ondertussen bijna dagelijks langs de plek waar het slot diende te komen.

Van mijn huis in het zuidelijke deel van het centrum tot mijn bureau in het noordelijke deel doorkruiste ik hier het oude hart van Oost-Berlijn. In die eerste jaren was er niets op deze plek, zelfs het puin van het tussen 2006 en 2008 afgebroken DDR-paleis was alweer weg. Er was alleen een groot frisgroen grasveld waarop bezoekers lagen te zonnen en kinderen voetbalden.

De plek in het centrum van het land voelde aan als een tabula rasa, precies zoals de stad Berlijn zelf. Berlijn groeide begin eenentwintigste eeuw uit tot een magneet voor gelukzoekers en creatievelingen van overal vandaan. De stad was voor hen een grote speeltuin, vrij om naar believen in te vullen, ongeacht achtergrond en herkomst. De roerige geschiedenis van de twintigste eeuw leek hier niet meer ter zake te doen.

Slechts door toeval viel me een oud stenen muurtje op, dat aan de rand van het grasveld bij het water stond. De stenen ervan waren zwart uitgeslagen. Een trappetje liep naar beneden naar een klein stukje oever aan het water. Er stond een boom op, waar een schommel aan hing, als een zinnebeeld voor de speelse vrijheid van de stad.

Bij de ceremonie van de grondsteen, een paar jaar later, begriep ik pas dat het muurtje het laatste restant was van wat ooit het echte historische slot is geweest. Het heeft hier meer dan een halve eeuw in vergetelheid langs het water gestaan, tot het nu ineens zijn oude functie terug krijgt: de muur van het bordes van het paleis.

Ik had me vergist. De geschiedenis is niet weg, de leegte in het midden van Berlijn was slechts een tijdelijke onderbreking. De Duitse hoofdstad blijkt naarstig op zoek naar de invulling van deze leegte. Voor de aanwezigen op de ceremonie is het vandaag dan ook duidelijk: met het nieuwe oude paleis krijgt het centrum van de hoofdstad, en daarmee het complete land, niets minder dan zijn 'geestelijke middelpunt' terug, zoals Peter-Klaus Schuster, voormalig directeur van de Berlijnse staatsmusea en een van de meest fervente voorstanders van de wederopbouw, me in een interview vertelde.

DE NATIONALE IDENTITEIT

Een maand voor de ceremonie rond de 'grondsteen' in het centrum van Berlijn vindt er in de hoofdstad van Nederland ook een ceremonie voor een historisch gebouw plaats. Ook hier wordt een soort paleis geopend: het Rijksmuseum in Amsterdam, na tien jaar verbouwing, voor 370 miljoen euro.

Het gaat er een stuk minder plechtig aan toe, er wordt luider gelachen bij de opening, het is net iets joliger, zoals dat gaat in Nederland. Oranje rook kringelt uit de schoorsteen, en Albert Heijn plaatst in die week *De Nachtwacht* van Rembrandt als afbeelding op haar melkpakken.

Ook hier wordt van de ceremonie een evenement van nationaal belang gemaakt. Koningin Beatrix knipt het lint door, en de museumdirecteur zegt dat het Rijksmuseum 'voor ons allemaal' is. Het museum dient het centrale punt voor het landelijke zelfbesef te worden. Met Rembrandts *Nachtwacht* voorop zouden de kunstwerken en historische objecten in het museum de inwoners van Nederland dichterbij zichzelf brengen.

Even lijkt Berlijn daarom een hoofdstad als verschillende andere hoofdsteden in Europa te zijn. Van het Atheense Akro-

polis-museum tot de plannen voor de wederopbouw van het Saksisch Paleis in Warschau: overal worden in de eenentwintigste eeuw grootscheepse prestigeprojecten opgezet die volgens politici de ‘nationale identiteit’ moeten onderstrepen, liefst aansluitend bij voorbije tijden, periodes van historische grootheid.

De minister van Verkeer, Bouw en Stadsontwikkeling heeft het op het Berlijnse podium over een uitdrukking van ‘patriottisme’, een woord dat tot voor kort in Duitsland nauwelijks gebruikt werd. Misschien dat de minister, een kordate man uit Zuid-Duitsland, daarom direct erna een haast poëtische zin uitsprekt, die hij terloops tussen een opsomming van de bouwkosten laat vallen. Het paleis, zegt hij, betekent dat ‘de wonden van Duitsland worden genezen’.

In het publiek weet iedereen wat hij ermee bedoelt. ‘De wonden’, dat is het lijden van de twintigste eeuw dat de Duitsers anderen in de Tweede Wereldoorlog hebben aangedaan, en dat hun zelf als gevolg daarvan is overkomen, door de bombardementen op hun steden.

Want dát is natuurlijk het grote verschil tussen Berlijn en de andere Europese steden. Het is niet zo dat Duitsland zich tot dan toe niet met zijn geschiedenis heeft beziggehouden. Het meest recente project dat met zoveel politiek ceremonieel geopend werd, staat een paar honderd meter verder van het slotplein: het Holocaustmonument.

2710 betonnen blokken zijn het, midden in het politieke hart van Berlijn, naast de Brandenburger Tor, vlak bij het parlamentsgebouw. Het Holocaustmonument onderstreept sinds zijn opening in 2005 het belangrijkste aspect van de naoorlogse Duitse identiteit; dat van de schuld, de moord op 6 miljoen Joden. Het monument is daarmee in feite een waarschuwing in het midden van de hoofdstad: de zoektocht naar de nationa-

le identiteit is in Duitsland al eens volkomen misgelopen. Het zoeken naar het eigene is uitgemond in de moord op diegenen die hier volgens de nazi's een smet op betekenden.

De wederopbouw van het paleis kan niet los worden gezien van dit deel van de Duitse geschiedenis. Door het oude paleis te herbouwen keert het land terug naar de tijd vóór het allemaal misging, de tijd vóór de grootste Duitse schuld. De voorstanders van het paleis hopen dat de Duitse samenleving zich met de 'goede kanten' van de eigen geschiedenis verzoent. De tegenstanders vrezen juist dat men probeert om het schuldige verleden te vergeten.

Daarom is er sinds de hereniging van Oost- en West-Duitsland in 1990 23 jaar lang over de wederopbouw van dit paleis gediscussieerd, geruzied, vergaderd. Daarom moeten Duitse politici net iets harder nadenken, en daarom moeten ze vandaag op het podium net iets plechtiger woorden gebruiken dan de Nederlandse, die gewoon kunnen teruggrijpen op oranje rook en melkpakken met *De Nachtwacht* erop.

De uitkomst van dit moeizame proces: binnen in het paleis wordt een museum voor 'wereldcultuur' gebouwd, met kunstwerken uit andere werelddelen, etnografische voorwerpen uit Azië en Afrika. Dit museum dient niets minder dan de 'dialogo der culturen' te bevorderen. 'In het midden van de hoofdstad wil men het herenigde Duitsland laten zien als open tegenover de wereld,' zoals *The New York Times* het formuleert.

Op het podium naast de grondsteen herhaalt Klaus Wowereit, de burgemeester van Berlijn, de hoge doelstelling nog even met nadruk. De stad die zo lang het symbool was voor de zwarte kant van het nationalisme, voor de misdaden van de nazi's, levert met het nieuwe paleis 'een bijdrage aan de wereldvrede'.

WAT IS DUIITS?

Vier jaar later is het alweer voorbij met de harmonie in het midden van de stad. Ik zit in de studio van een landelijke Duitse radiozender in een rustiek deel van Berlijn, als deelnemer aan een dagelijks gespreksprogramma over het ‘nieuws van de dag’. Alle onderwerpen van de week komen in het gesprek voorbij, maar nergens zijn er emoties in het spel, ook al is het vlak voor de Duitse verkiezingen van 2017 – tot dat ene curieuze thema aan bod komt.

‘Wel of geen kruis op het paleis?’ vraagt de presentator me. De trek om zijn mond wordt verbeterd, zijn ogen worden vurig. Het is alles of niets, dat is duidelijk, hier is geen middenweg meer mogelijk. Het kruis op het Berlijnse stadsslot is er dan nog niet, maar in de Duitse politieke en culturele kringen heeft iedereen er deze zomer een mening over.

Een beetje vreemd is die opwinding wel, want vier jaar ervoor, bij de ceremonie van de grondsteen, maakte niemand zich nog druk over het kruis op de wereldcultuur. Het kruis op de koepel was simpelweg niemand opgevallen.

De opwinding vier jaar later, hoe kortstondig ook, is niet los te zien van het debat over de nationale identiteit, dat op dat moment een nieuwe fase is ingegaan. Naar de meest concrete aanleiding hiervoor hoeft niet lang te worden gezocht. Bij de Duitse verkiezingen van 2017 wordt het grootste politieke taboe van de Bondsrepubliek in 1949 gebroken. Voor het eerst zit er in het Duitse parlement een partij die zichzelf bewust ‘rechts van de CDU’, de christendemocraten, plaatst. De *Alternative für Deutschland* (AfD) wordt met 12,6 procent van de stemmen de derde partij van het land, direct achter de traditionele volkspartijen CDU en SPD, de sociaaldemocraten. De partij wordt daarmee ongeveer even groot als de PVV van Geert Wilders op dat moment.

Hoe anders de achtergrond ook is, in Duitsland ontstaan daarmee dezelfde debatten als in Nederland. Met de opkomst van rechts is het debat over identiteit een emotioneel slagveld geworden. De verschillen tussen de culturen, de herkomst van bevolkingsgroepen, de omgang met het oude erfgoed zoals Zwarte Piet of een christelijk kruis; het zijn de thema's die vanaf nu ook in Duitsland de debatten beheersen.

'Ik ben zeker niet de enige die de indruk heeft dat we [...] sinds enige jaren een veranderde aggregatietoestand van door de media aangewakkerde opwindning hebben bereikt.' Aan het woord is Peter Sloterdijk, dankzij zijn vroegere tv-programma *Das philosophische Quartett* de bekendste filosoof van Duitsland. Hij geeft in 2018 een interview naar aanleiding van de 'heftigheid en gif-tigheid', die in Duitsland en andere westerse landen dan het debat bepalen.

Volgens de filosoof komt die opwinding voort uit 'identiteitsproblemen'. De huidige moderne maatschappij is meer dan ooit opgebouwd uit verschillende groepen, en al die groepen liggen nu met elkaar in conflict: 'Links tegen rechts, [...] boven tegen beneden, geslacht tegen geslacht, binnenlanders tegen buitenlanders, oud tegen jong.'

Met andere woorden: de opkomst van rechts-nationalistische partijen is de aanleiding voor de verhevigde emoties in de zoektocht naar identiteit in de eenentwintigste eeuw. Maar ze zijn er niet de oorzaak van. Die ligt dieper dan alleen de volgende verkiezingen.

DE SEISMOGRAAF IN HET MIDDEN

In die tien jaar, fietsend door Berlijn, heb ik het paleis zien groeien. Eerst stond er een klein stukje van de gevel, toen werd de koepel gebouwd, en toen stond er ineens een compleet paleis.

Echt erom lachen kan ik niet meer – daarvoor is het te groot, te veel, te vol betekenis. Maar het is een uitstekend beginpunt om de huidige zoektocht naar identiteit in Duitsland te onderzoeken, en in het verlengde daarvan in de westerse samenleving in het algemeen. Overal wordt naarstig gezocht naar de juiste verhouding tussen ‘het eigene’ en ‘het vreemde’ in een multiculturele samenleving, en overal heeft dit direct zijn weerslag op de omgang met de eigen geschiedenis.

In Duitsland spelen dezelfde discussies als elders in Europa, maar hier worden ze door de vele historische gevoeligheden nog eens extra toegespitst. Emotioneel en grimmig zijn de argumenten, met vele verwijzingen naar de beroemde Duitse dichters en denkers, en de al even beruchte Duitse ‘Richter und Henker’, rechters en beulen.

Als correspondent heb ik me regelmatig de bezoeker aan een tragikomisch theaterstuk gevoeld, op een veilige afstand van het ideologische wapengekletter op het podium. Maar het was wel een zeer inspirerend theaterstuk. De Duitse dramatiek blijkt een uitstekende spiegel voor dezelfde kwesties die in Nederland spelen, en waar ook ik in mijn eigen dagelijkse leven mee word geconfronteerd.

Nergens wordt de nieuwe zoektocht naar identiteit zo sterk samengebond als in het midden van de Duitse hoofdstad. Het plein rond het oude paleis is de laatste honderdvijftig jaar steeds weer seismograaf van de maatschappelijke gevoeligheden geweest. De visie van de politieke elite van het land komt er in iedere periode tot uitdrukking, maar ook de aanvallen van diens tegenstanders. Steeds opnieuw gaat het op deze plek in het midden om de grote vraag naar wat Duits is, naar ‘wie we zijn’.

Een sluitend antwoord op de vraag is er steeds niet gevonden. De reden daarvoor is eenvoudig: de filosoof Nietzsche, die zich eind negentiende eeuw al graag over de zoektocht naar de

Duitse identiteit boog, schreef: 'Als een volk voorwaarts gaat en groeit, dan barst ook steeds het beeld uit zijn voegen dat tot dan toe zijn nationale aanzien bepaalde.'

Dat betekent alleen niet dat de vraag naar de identiteit beter opzij kan worden gezet, zoals van progressieve zijde vaak te horen is. Precies omdat de gemeenschap steeds verandert, dient de vraag naar de identiteit steeds opnieuw gesteld te worden. De vraag 'wie we zijn?' is eigenlijk steeds weer opnieuw de vraag 'wie willen we zijn?'

De ruzie over het kruis staat midden in een permanente stroom van schandalen en debatten in Duitsland die allemaal 'de identiteit' van het land als thema hebben. De discussies rondom het paleis zijn een 'psychogram van het huidige Duitsland', zoals de Berlijnse kunsthistoricus Horst Bredekamp het omschrijft. Ze gaan uiteindelijk allemaal over hetzelfde: de vraag welke richting het land op dient te gaan, en welke symbolen daarbij horen.

DEEL I

Eindelijk de goede Duitser

1 Het applaus voor de vreemdeling

DE DIALOOG DER CULTUREN

Halverwege de ceremonie voor de grondsteen van het paleis betreedt een Aziatische performancekunstenaar het toneel. Hij heeft lange zwarte haren en draagt een lang zwart gewaad. Hij zit op zijn hurken naast het grote steenblok, en slaat op een oud-Aziatische gong.

Als de gongklanken wegsterven komt er weer een Duitse hoogwaardigheidsbekleder op het podium. Hij draagt een ouderwets grauw kostuum, en praat met een Beiers accent. Je zou deze Hermann Parzinger, die als een van de drie directeuren zal gaan bepalen wat er hier te zien zal zijn, normaal niet zo snel in het gezelschap van langharige performancekunstenaars vermoeden, maar vandaag heeft hij er een boodschap bij.

Enthousiast vertelt hij dat de Aziatische muzikant ‘al 25 jaar in Berlijn woont’, tussen al die andere kunstenaars die van overal ter wereld naar de stad zijn gekomen. Dat is een bewijs, vertelt hij de andere aanwezige hoogwaardigheidsbekleders in grijs en blauw, dat ‘de wereld allang in Berlijn is aangekomen’. Daarom, vindt hij, ‘heeft de stad deze plek ook nodig’.

Iedere toehoorder weet wat hier aan de hand is: het optreden dient de ‘dialoog der culturen’ te symboliseren. De gong, zo vertelt Parzinger, zal te zien zijn in het nieuwe museum voor wereldcultuur in het stadsslot, net als houten boten uit Polyne-

sië, een koninklijke troon uit West-Kameroen, en een altaar uit Azië.

Het Humboldt Forum, zo zal het museum gaan heten. Het is genoemd naar de gebroeders Von Humboldt, die in de eerste helft van de negentiende eeuw in Berlijn leefden. Alexander was een wereldberoemd ontdekkingsreiziger en schrijver van wetenschappelijke bestsellers, Wilhelm was de oprichter van de universiteit, universeel geleerde en medeoprichter van het Museumeiland dat aan de overkant van het stadslot ligt.

Tijdens de ceremonie wordt het een paar keer met nadruk gezegd: de gebroeders Von Humboldt representeren beiden het ‘beste van Pruisen’, zoals Hermann Parzinger het formuleert, en daarmee dus ook de goede kant van de Duitse geschiedenis. De gebroeders Von Humboldt begrepen dat ‘alle culturen gelijkwaardig zijn. Daarom passen ze nu zo goed bij deze plek,’ zegt hij.

Voor de zekerheid heeft de organisatie nog wel een paar stemmen uit het buitenland erbij gehaald. Henry Kissinger, voormalig minister van Buitenlandse Zaken van Amerika, in 1938 vanwege zijn Joodse afkomst uit Duitsland gevlucht voor de nazi’s, is per video aanwezig. Ook hij geeft zijn zegen: ‘Ik hoop dat het de idealen waarvoor het staat ondersteunt.’ Neil MacGregor, de beroemde directeur van het British Museum, trekt het nog veel breder: ‘Dit is een uitdaging niet alleen voor Berlijn, maar voor heel Europa!’

Applaus. Een zekere opluchting is niet te missen. De voormalige residentie van de laatste Duitse keizer wordt dan wel opnieuw opgebouwd – maar dat mag, omdat er een plan voor de inhoud ervan is bedacht, een plan dat geen twijfel over de goede bedoelingen van Duitsland in de eenentwintigste eeuw moet laten bestaan.

De aanwezige politici zijn dan ook best trots op zichzelf.

‘Waar is dat elders te zien: een land dat zich in een van zijn centraalste musea opent voor de wereld. Dat is uniek!’ jubelt Bernd Neumann, *Staatsminister van Cultuur*, een soort staatssecretaris. Het is niet moeilijk te zien dat hier een politiek statement wordt gemaakt. Duitsland, zo laten de hoogwaardigheidsbekleders graag zien, is een nieuw land geworden, ‘bunt’ en ‘weltoffen’, ‘kleurrijk’ en ‘open tegenover de wereld’.

Een beetje vervreemdend is het alleen nog wel. Op het podium en in de zaal zijn bijna uitsluitend witte mannen en vrouwen van respectabele leeftijd aanwezig. Ze applaudisseren voor de ‘dialogo der culturen’, maar behalve de man met de gong en een vlotte presentatrice met een Turkse ‘Migrationshintergrund’ is er van de andere culturen op deze locatie niets te merken.

Dus waar komt het enthousiasme voor de ‘dialogo der culturen’ van deze Duitse hoogwaardigheidsbekleders dan ineens vandaan?

HET APPLAUS VOOR DE VLUCHTELING

Twee jaar later klinkt het applaus voor de andere culturen door het hele land. Op 6 september 2015 staan inwoners van München in de hal van het centraal station en klappen. Honderden vluchtelingen uit onder andere Syrië komen deze middag hun stad binnen.

Een deel van dit juichende publiek bestaat uit links-alternatieve twintigers, ze dragen bordjes met de leus REFUGEEES WELCOME. Maar er staan ook veel ouderen, die eerder een wat conservatieve uitstraling hebben. Ze hebben tassen meegenomen met knuffeldieren en spullen voor de vluchtelingen.

De vluchtelingen komen met de trein uit Boedapest. Ze waren daar gestrand omdat de Hongaarse president Viktor Or-